

A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszméletörténetben

KECSKEMÉTI GÁBOR

Amikor jó fél évszázaddal ezelőtt, 1961-ben Klaniczay Tibor először tekintette át rendszeresen a kora újkori Németalföld és Magyarország szellemi kapcsolatainak történetét, két szakaszt különített el ezekben az érintkezésekben. Az első, a 17. század elején záruló nagy korszakot a reneszánsz humanizmus hatásával jellemezte, a második, az 1620-as évektől a század végéig tartó szakaszban pedig a németalföldi protestáns mintaállam vonzerejét és mintaadó szerepét emelte ki, Magyarországra is kisugárzó hatásai közül pedig a karteziánus filozófia és a puritánus teológia hatását említette. Megállapította, hogy a magyarországi és erdélyi ifjak egyetemi peregrinációjának ekkor tömegessé váló volta és rendkívüli eszméletörténeti jelentősége miatt főleg erre a korszakra koncentrálódik a kutatók figyelme.¹

A németalföldi egyetemeknek a 17. század magyarországi eszméletörténetében elfoglalt meghatározó szerepével azóta is kevesen foglalkoztak olyan mintaszerű adat- és kontextusgazdagsággal, mint ahogyan Bán Imre tette 1958-ban megjelent, Apácai Csere Jánosról szóló monográfiájában.² A rámista és karteziánus hatások alatt egy-

¹ KLANICZAY Tibor, *A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet (1961)* = KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 211–225, 484–485.

² BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2); 2003. (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával).

szerre álló puritánus gondolkodó szellemi arcéle csakis azoknak a hatásoknak, tendenciáknak a figyelembevételével volt markánsan megrajzolható, amelyek németalföldi egyetemi tanulmányainak éveiben érték. Amit Bán professzor könyvéből a franekeri, a leideni, az utrechti és a harderwijki egyetemek 17. század közepi szellemi tájképéről megtudhatunk, a magyarországi kutatás számára még ma is orientáló jelentőségű eszmetörténeti összegzés, amelyhez hasonlóan tágas panorámát csak Csorba Dávidnak sikerült a közelmúltban felvázolnia azokról a dinamikus alakuló filozófiai, teológiai, kegyességi, politikaelméleti és történetfilozófiai gondolatrendszerekről, amelyek a rendkívül sokrétű németalföldi intellektuális életet meghatározták.³ Közben hatalmas lépések történtek a peregrinációs kapcsolatok adatainak és összefüggéseinek megállapításában is, rendelkezésünkre áll a németalföldi egyetemeken tanult magyarországi és erdélyi peregrinusok minden korábbinál teljesebb és hitelesebb adattára.⁴ Ferenc Postma és munkatársai elmélyült gyűjtéseket végeztek és összefoglalókat tettek közzé a hollandiai egyetemek olyan nyomtatott disszertációiról, amelyeknek legalább a respondense, néha a szerzője is magyarországi vagy erdélyi fiatalember, jelentősen gyarapítva ezzel a magyar retrospektív nemzeti bibliográfia RMK III-as tételszámait.⁵

³ CSORBA Dávid, *A történelem, ahogy Hollandiában írták avagy a 17. századi hollandiai történelem-képzetek magyar recepciója = Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Néderlandisztika Tsz., 2010, 251–272.

⁴ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15). Az első magyar beiratkozásokat jó két évtizeddel előzi meg Újfalvi Imre leideni tartózkodása; az ő németalföldi kapcsolatrendszeréről lásd KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, AHistLittHungAUnivSzeg, 9(1969), 3–46, 19–33.

⁵ Ferenc POSTMA, „*Franekera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne*” = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár, 35), 487–495; Ferenc POSTMA, *Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, i. m.,

A debreceni Néderlandisztikai Tanszéken Bozzay Réka tanulmányozni kezdte a külföldi egyetemjárás intézménytörténetét, beleértve az adminisztráció oktatástörténeti és az utazás gazdaságtörténeti vonatkozásait, feltárva és kiaknázva mind hazai, mind hollandiai levéltári dokumentumokat.⁶ Eredics Péternek pedig mesterien sikerült igazolnia Tarnai Andor közel húsz évvel ezelőtti gyanúját is,⁷ számos esettanulmányban bizonyítva, hogy a Németalföldet megjárt peregrinusok irodalmi műveiben és irodalmi gondolkodásában nemcsak a külföldi latin egyetemi kultúra, hanem az egyetemeknek otthont adó, befogadó nemzet anyanyelvű irodalmi és kegyességi kultúrájának szövegei is artikulációs mintázatot formáló, orientációt adó jelentőséggel bírnak.⁸

Ma is él még viszont a Klaniczay által megfigyelt másik jellegzetesség: lényegesen kevesebb kutatás célozta be a magyarországi teológus fiatal emberek Hollandiába tódlását megelőző időszakot, a mai napig kevés előrelépés

113–156; POSTMA Ferenc, P. VÁSÁRHELYI Judit, *István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654 = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 273–284.

⁶ BOZZAY Réka, *Debreceni diákok a leideni egyetemen a XVII. században*, DebrSz, 10(2002), 307–316; Réka BOZZAY, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden, 1595–1796*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottság–ELTE Levéltár, 2009 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, 8); BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, i. m., 89–111; BOZZAY Réka, *A harderwijkji egyetem jelentősége a kora újkori magyar peregrináció történetében = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2011, I, 357–363.

⁷ TARNAI Andor, *A váradí Orator extemporaneus = Klaniczay-émlékönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 365–378, 373.

⁸ Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2008 (Debrecener Studien zur Literatur, 14); EREDICS Péter, *Ifj. Buzinkai György elfeledett holland fordítása a 18. századból* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, i. m., 185–207.

történt azon korszak érintkezéseinek feltárásában, amelyben nem a kálvinista teológia későbbi, hanem a reneszánsz humanizmus 16. századi hívószavai köré csoportosíthatók a jelenségek. Maga Klaniczay azáltal igyekezett ennek a kevésbé tanulmányozott szakasznak a kapcsolattörténetéhez hozzájárulni, hogy felhívta a figyelmet Oláh Miklós németalföldi tartózkodására és humanista kapcsolataira, majd részletesen tárgyalta két németalföldi humanista egy-egy magyarországi reneszánsz költőre tett hatását: Janus Secundusnak (1511–1536) Balassi Bálint általi recepcióját és Justus Lipsius (1547–1606) műveinek részint ideológiai, részint – Klaniczay által manieristának nevezett – stilisztikai hatását főként Rimay Jánosra meg a környezetében kialakult neosztoikus gondolkodású írói és gondolkodói körre. Lipsius kapcsán természetesen Zsámboky Jánossal fennállott személyes ismeretsége is szóba került, és ugyancsak Zsámboky volt az, akinek Hadrianus Junius (1511–1575) orvosdoktorral való kapcsolatára már Eredics Péter terjeszkedett ki, több évtizeddel Klaniczay kezdeményező tanulmánya után.⁹ A szűkebb körben ismert, mégis magyarországi hatással rendelkező németalföldiek közül id. Janus Douša (1545–1604) humanista költészetét említette még Klaniczay,¹⁰ és figyelmeztetett Janus Gruterusra (1560–1627) is, de nyilvánvalónak tartom, hogy az utóbbi magyarországi kapcsolatainak és recepciójának történetét mindenekelőtt a heidelbergi egyetemmel kell kapcsolatba hoznunk.¹¹

⁹ EREDICS Péter, *Joannes Sambucus és Hadrianus Junius = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 89–96.

¹⁰ A Lipsiusnak írott nevezetes levele zárlatában többek között neki is üdvözlét küldte Rimay, lásd RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 226; RIMAY János *Írásai*, kiad., utószó, jegyz. Ács Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 210.

¹¹ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse = KECSKEMÉTI-TASI 2011, i. m., 149–156.*

A Klaniczay által rögzített tényekhez nagyobb mennyiségű új megfigyelést és következtetést azóta lényegében csak Bitskey Istvánnak sikerült hozzátennie. Kezdeményező tanulmányban tekintette át azokat a németalföldi humanistákat, akik megfordultak a 16. századi Magyarországon.¹² Közülük természetesen a már Klaniczay által nagy kedvvel tanulmányozott Nicasius Ellebodus Casletanus (1535?–1577) a főszereplő,¹³ Bitskey seregszemléjében azonban számos további kiváló férfiú áll még elő, akik közül – a dolog természetéből adódóan – többen a jezsuita rend tagjaként, missziós tevékenység céljából kerültek Magyarországra vagy Erdélybe.

Természetesen a Lipsius névéhez kapcsolható hatások kiterjedésének és jellegének a mérlegelésében is bővebben vagyunk a naponta gyarapodó gazdag szakirodalomnak.¹⁴ Minthogy azonban az ő politikaelméleti és irodalmi nézeteinek érvényesülése legalább annyira kötődik a katolikus leuveni egyetemhez, mint a kálvinista leidenihez – sőt egy kis részben még a lutheránus jénaihoz is –, és minthogy problémafelvetéseinek tematizáló hatása a századfordulón összeurópai jelenség, az értelmiségi diskurzustérben általánosan érvényesülő orientációs tényező, a műveivel és gondolataival való szembesülés sem kapcsolattörténeti, sem hatástörténeti értelemben nem szorítható össze a holland–magyar szellemi érintkezések diszkussziós terepére. Magam azzal járultam hozzá némileg a hazai Lipsius-recepció történetének kiegészítéséhez, hogy figyelmeztettem rá, milyen nagymértékben befolyásolhatták a *studia humanitatis* hétköznapijait a németországi Lipsius-

¹² BITSKEY István, *Németalföldi humanisták a 16. századi Magyarországon* = PUSZTAI–BOZZAY 2010, i. m., 45–57.

¹³ KLANICZAY Tibor, *Nicasius Ellebodus és poétikája*, ItK, 75(1971), 24–34.

¹⁴ Lásd legutóbb: BENE Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsius-hoz írott leveléről)* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.

interpretációk, ahol – homlokegyenest szembemenve az autentikus lipsiánus törekvésekkel – még a ráimizmus körébe való bevonódása és azzal sajátos szinkretizmusba foglalt alkalmazása is kifejlődhetett, recepciós mintát kínálva még a hazai puritanizmus számára is.¹⁵ Ami pedig Lipsius filológiai tevékenységét – közelebről a közismert bécsi munkakapcsolatuk miatt részben Zsámbokynak dedikált Tacitus-kiadását – illeti,¹⁶ arról a közelmúltban fogalmaztam meg olyan állítást,¹⁷ hogy nem a legjobb kéziratok alapján készült, bár azok is hozzáférhetőek lettek volna; a felhasznált kéziratok és szövegkiadások szövegállapotának dokumentálásában és meghaladásában pedig csupán kora klasszika-filológiai átlagteljesítményét hozza: nem lehet tudni nála, mikor adja valaki más konjektúráját, mikor a sajátját és mikor egy kézirat olvasatát.¹⁸ Ügyszólván elkerülhetetlen volt, hogy filológiai értelemben Lipsius Tacitus-textológiája nyomban az életmű lezárultát követően meghaladottá váljék. Ezek a megállapítások természetesen egyáltalán nem hoznak fordulatot abban a tekintetben, hogy eszmetörténeti értelemben a 16–17. század fordulóján Magyarországot elérő lipsiusi hatást továbbra is alapvető fontosságúnak kell tartanunk.¹⁹ Ugyanakkor fel-

¹⁵ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kibaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 351–361.

¹⁶ Pontosabban: az 1574-es első és az 1607-es posztumusz kiadást is beleértve legalább nyolc kiadásról van szó.

¹⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, ItK, 114(2010), 430–438. Az ott idézett irodalomból fontosabb: C. O. BRINK, *Justus Lipsius and the Text of Tacitus*, *The Journal of Roman Studies*, 41(1951)/1–2, 32–51.

¹⁸ John F. D'AMICO, *Theory and Practice in Renaissance Textual Criticism: Beatus Rhenanus between Conjecture and History*, Berkeley etc., University of California Press, 1988, 112–126; vö. E[dward] J[ohn] KENNEY, *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley etc., University of California Press, 1974 (Sather Classical Lectures, 44), 53–54.

¹⁹ A kutatások inkább arra figyelmeztetnek, hogy Lipsiusnak az intenciója sem szorosan filológiai volt. Lásd újabban: Jan PAPY, *Les points de vue d'Érasme et de Lipse sur la philologie: continuité ou rupture? = La philologie humaniste et ses représentations dans la théorie et dans la fiction*, réd. Perrine GALAND-HALLYN, Fer-

hívják a figyelmet arra, hogy a magyarországi protestáns értelmiség a vallási ortodoxia keretei között Lipsiustól felekezeti okokból elidegenedő részének – olyan gondolkodóknak, akik között például Szenci Molnár Albertet is ott tudjuk²⁰ – nemcsak eszmei, hanem filológiai értelemben is volt hová ellépnie Lipsius mellől a 17. század első harmadában.

Úgy látszik, hogy a filológiai perspektíva Lipsius utáni felnyitásában megkülönböztetett fontosságú szerepet kell tulajdonítanunk a leideni egyetemnek, annak a műhelynek, amelynek korábban, 1578–1591 között, a katolikus egyházba való visszatérése előtt maga Lipsius volt a vezető filológusa.²¹ Más kérdés, hogy pontosan miféle filológiai perspektívák nyitására is volt képes a leideni filológiai gondolkodás.²² Lipsius utóda a történészprofesszori székben, Paulus Merula (1558–1607) filológusként Enniust, Eutropiust és Paulus Diaconust interpretálta,²³ és műkö-

nand HALLYN, Gilbert TOURNOY, Genève, 2005 (Romanica Gandensia, 32), II, 599–620. (A címben feltett kérdésre határozott választ ad a szerző: az Erasmus és Lipsius közötti folyamatosságot, filológiai elveik hasonlóságát, szövegkiadásaik kevésbé textológiai, inkább erkölcsi irányultságát emeli ki.) A *similitudo temporum* polübioszi elvének hatásáról: Jan PAPPY, *Neosztóicizmus és humanizmus: Új Seneca-olvasatok Lipsius Manuductio ad Stoicam Philosophiam című művében*, ford. SCHEER Katalin, Vil, 47(2006)/11–12, 23–42, 32. Lipsius Varro- és Seneca-követő *monumenta–monimenta* felfogásáról: Jan PAPPY, *An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome*, The Sixteenth Century Journal, 35(2004)/1, 97–131.

²⁰ TURÓCZI-TROSTLER József, *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, FK, 1(1955), 9–18, 139–162; *ua.* = TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, II, 109–155, 722–727.

²¹ Lipsius leideni professzorságáról, az ott töltött bő évtized szellemi és konfeszionális változásainak árnyalt bemutatásával: Jeanine DE LANDTSHEER, *Pius Lipsius or Lipsius Proteus? = Between Scylla and Charybdis: Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*, eds. Jeanine DE LANDTSHEER, Henk NELLEN, Leiden etc., Brill, 2011 (Brill's Studies in Intellectual History, 192), 303–349.

²² Az alábbiakhoz, bővebb adatokkal és más kontextusban, lásd tanulmányomat: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = KECSKEMÉTI-TASI 2012, i. m.*, 13–51.

²³ Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during*

désében a modern egyetem- és tudománytörténet főként olyan intellektuális válságjelenségeket ragad meg és szemléltet, amelyeket részben magának Lipsiusnak az oktatói munkásságára is kiterjeszhetőnek vél. A tételmondat, nevezetesen, hogy Lipsius és Merula idején a leideni latintanítás történeti jellegű volt,²⁴ nemhogy ártatlanul hangzik, hanem inkább elismerő akusztikájú: nyilvánvaló, hogy a filológiai diszciplína igényeinek és természetének megfelelő professzionalizálódás, episztemiológiai stabilitás jeléről van szó. Csakhogy a humanizmus magasabb tudományos szintre emelkedése elkerülhetetlenül jár együtt társadalmi funkciójának hanyatlásával, vagyis a professzionalizálódás és a marginalizálódás párhuzamos jelenségek.²⁵ A humanista filológiai projektum marginalizálódásához önmagában a professzionalizálódás is elégséges okot adna, a 16–17. század fordulóján azonban arról is szó van, hogy a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vesznek, és a jól szervezett, megfelelően irányított állam szakemberigénye meg a humanista oktatási tradíciók alig vannak köszönőviszonyban.²⁶ Módszertani értelemben a diszkrepancia a kommentár és a kompendium pedagógiai alkalmazásának konfliktusaként is leírható.²⁷ Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a rámista praktikizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a rámizmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális)

the Period from 1602 to 1612, Assen, Van Gorcum, 1984 (*Respublica literaria Neerlandica*, 6), 17.

²⁴ *Uo.*, 25.

²⁵ *Uo.*, 16–17.

²⁶ *Uo.*, 16–17. A leideni egyetemalapítást előkészítő elképzelések egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést írtak körül; lásd Willem OTTERSPEER, *The University of Leiden: An Eclectic Institution*, *Early Science and Medicine*, 6(2001)/4, 324–333, 324–325.

²⁷ A gyakorlatban ez az egyiknek a nyilvános-, a gyakorlatiasabb másiknak a privátkurzusokon való használatát is jelenthette. Lásd *uo.*, 328–329.

paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatásméleti trend.²⁸ A ráimizmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejllesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.²⁹ A filológus Lipsius semmi esetre sem gyanúsítható meg azzal, hogy erre a társadalmi-oktatásszociológiai kihívásra prakticista választ adott volna, sőt híres kijelentésével, mely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja, éppen az elitizmusba zárkózás alapmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához.³⁰ A leideni intézmény jó ideig meg is maradt nagyjából az általa meghatározott pályán, a humanista elitegyetem modelljében, a ráimizmus németalföldi központjává vált viszont az 1620-as évektől a franekeri egyetem, William Ames katedrája.³¹ A magyarországi fitalemberek minden más egyetemenél nagyobb bőségben árasztották el épp ez idő tájtól kezdve éppen a franekeri

²⁸ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Hel, 55(2009), 116–141. A korábbi, Hotson által hevesen bírált, mediális trend nálunk még ma is nagy gyanútlanysággal idézett megalkotója (természetesen) Ong atya a maga idejében igen újszerű narrációja volt: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.

²⁹ Két szélső álláspontként jelölhető meg: Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1986; James D. TRACY, *From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine*, *Modern Language Quarterly*, 51(1990)/2, 122–143, 139–140.

³⁰ KECSKEMÉTI 2007, i. m., 350; OTTERSPEER 2001, i. m., 328.

³¹ A ráimista ismeretelmélet, a *technometria* általa megalapozott rendszeréről: Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, *Journal of the History of Ideas*, 29(1968)/1, 115–122; Lee W. GIBBS, *William Ames's Technometry*, *Journal of the History of Ideas*, 33(1972)/4, 615–624.

egyetemet, ahol a 17. század elejétől a 18. század végéig nyilvántartott magyarországi beiratkozások száma közel a duplája a leideni számadatnak,³² vagyis a franekeriek gyakorlatiasságát a hallgatói létszám messzemenően visszaigazolta. Ha a kétféle egyetemi szerepértelmezés ilyen erős konfrontációban áll, akkor Klaniczay Tibornak maradéktalanul igaza van, az 1620-as években paradigmaváltás történik a magyarországiak Németalfölddel való kapcsolatrendszerében, a reneszánsz humanizmus korszakát a Dordrecht utáni ideológiai erőterben tudományelméleti rendszerességgel váltja fel a kálvinizmus közvetlen igényeinek megfelelő felekezeti tömegképzés.

Ezt a kielezetté túlráztolt szembesítést azonban nem helyzetleírásnak, sokkal inkább kérdezőhorizontnak számolom. Vagyis azt kérdezem: így volt-e csakugyan? Kitápintható-e ilyen markáns egyértelműséggel a Klaniczay jelezte fordulat?

A leideni bölcsészkart illető következmények kétségtelennek tűnnek, mégpedig már Lipsius tanári dekadjában is, így lényegében egyidejűek a leideni egyetem fennállásával: az irodalmi és filológiai képzés mint a bölcsészeti kar propedeutikai tárgyai és a szakmai specializálódás diszciplínái közötti minimális koordináció – vagy éppen koordinálhatatlanság – kifejezetten kártékony hatással volt a jövő teológus, jogász, orvos nemzedékének humanista képzettségére, akik néhány hónap alatt akarták letudni a filológiai stúdiumok minimumszintjét, hogy mielőbb a későbbi hivatásukra, annak specializált szakismereteire felkészítő ismeretekben mélyedhessenek el.³³ Lipsius személyesen úgy

³² BOZZAY-LADÁNYI 2007, *i. m.*, 19.

³³ METER 1984, *i. m.*, 17. A beiratkozási számadatok világosan mutatják a folyamatot. A leideni egyetem fennállásának első negyedszázadában a hallgatók 53%-a iratkozott be a bölcsészkarra, míg 1650–1674 között már csupán 35%-uk, miközben a jogi karon tanulók száma enyhén, az orvosin tanulóké meredeken emelkedett. A legtöbb doktori fokozatot jogtudományból (az első száz évben végig 50% fölött) és orvostudományból ítélték oda (40% körül), míg a filozófiai doktorok 3% körül állnak. Lásd bővebben: OTTERSPEER 2001, *i. m.*, 331.

menekedhetett meg e gyilkos folyamatok hatásától, hogy részint sztoikus erkölcsfilozófiája, részint politikaelméleti gondolkodása biztosítani volt képes számára a publicitást és elismerést, így kurzusai nem néptelenedtek és silányodtak el. Utóda, Merula lényegében már meg volt fosztva a hasonló kultúrteoretikusi érvényesülés lehetőségétől és előfeltételeitől, így az ő professzori munkájáról szólva már elkerülhetetlen a válsághelyzet negatív aspektusainak megnevezése: a történeti érdekelttségű latintanítás öncélúsága hallgatói érdektelenséggel, a retorikai és poétikai stúdiumok elhanyagolásával, kiüresedésével járt együtt. E hagyománynak még a későbbiekben is akadtak folytatói a leideni egyetemen (Johannes Meursius [1579–1639] és Petrus Cunaeus [1586–1638] nevét említem), de már a 16. század végén sem nevezhető kizárólagosnak.³⁴ Ráadásul a filológiai alternatívát képviselő tanári kar személyi összetétele egészen kivételes, és mire kiforrott változataról beszélhetünk, az 1610-es évek végére a magyarországi hallgatók is megérkeznek az egyetemre.

A vérfrissítésben a Lipsius utódául kiszemelt Josephus Justus Scaliger (1540–1609) kapta a főszerepet.³⁵ Minthogy az első felkérést nem fogadta el, a leideniek a történelemprofesszori állást Merulával töltötték be, ám nem mondtak le Scaliger megnyeréséről, és minthogy rendkívül előnyös feltételeket kínáltak neki – mint *decus academiae*-nak, nyilvános órákat egyáltalán nem kellett tartania –, 1593-ban a neves hugenotta tudós végül Leidenbe költözött. Scaliger a Lipsiuséitól meglehetősen eltérő nézeteket vallott az antik szövegek tanulmányozásának direkt, praktikus fel-

³⁴ METER 1984, *i. m.*, 25.

³⁵ Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford, Clarendon Press, 1976, 113–119. Lipsius leideni utódlása sokkal zavartalanabb volt, mint később, halála után a leuveni, ahol az utód ellenfelei még egy Heinsiust vagy egy Grotiust is szívesebben láttak volna, mint Erycius Puteanust; lásd Demmy VERBEKE, "Condemned by Some, Read by All": *The Attempt to Suppress the Publications of the Louvain Humanist Erycius Puteanus in 1608*, *Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies*, 24(2009)/3, 353–364, 355.

használhatóságáról: míg Lipsius politikaelméleti felfogásának központi eleme volt az olvasmányokból meríthető ismereteknek a mindennapi életbe való átültethetősége (sőt a tanulmányozott szövegeknek az összemérhetőség és a relevancia érvényesítésével való megválasztása³⁶), addig Scaliger tagadta ezt, és cáfolta Lipsius nézeteit, aki „neque est Politicus, nec potest quicquam in Politia: nihil possunt pedantes in illis rebus; nec ego nec alius doctus possemus scribere in Politicis.”³⁷ Scaliger ugyanakkor – minden bizonnyal már csak az atyja poétikája iránti respektus okán is – meghaladta a lexikológiai és antikváriusi érdeklődés nem-termékív gyűjtőszennvedélyét, maga is költő volt, a hellénisztikus költészet és Persius, Juvenalis, Ausonius szennvedélyes tanulmányozója;³⁸ érvényesítette tehát a filológiai tapasztalatok irodalmi produkcióban való kiteljesítésére való törekvést.³⁹

Mindezek a tények a németalföldi humanista latin költészet megújításáról tanúskodnak, aminek kétségki-

³⁶ ANTHONY GRAFTON, *Renaissance Readers and Ancient Texts: Comments on Some Commentaries*, *Renaissance Quarterly*, 38(1985), 615–649, 639.

³⁷ *Uo.*, 620. Grafton azonban azt is szemlélteti ugyanott, hogy a gyakorlatban – például 1606-os Caesar-kiadásában – Scaliger nem érvényesíti következetes rendszerességgel saját radikálisra kihegyezett elveit.

³⁸ METER 1984, *i. m.*, 18. Ausonius-kiadásának értékeléséhez: RICHARD J. SCHOECK, *On the Editing of Classical Texts before Vinet: Early Printed Editions of Ausonius before 1580 = Acta conventus neo-Latini Guelferbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce REYARD, Fidel RÄDLE, Mario A. DI CESARE, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 53), 137–144.

³⁹ GRAFTON 1985, *i. m.*, 643. Lipsius menipposzi szatírjájának elhelyezése hasonló keretben, nevezetesen a Petronius-filológia kontextusában: ANTHONY GRAFTON, *Petronius and Neo-Latin Satire: The Reception of the Cena Trimalchionis*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 53(1990), 237–249, 243. Megjegyzendő, hogy Ronald G. Witt szerint a klasszikus latin stílus imitációjára való törekvés a humanizmus *sine qua nonja*, enélkül humanizmusról nem, csak antikvarianizmusról lehet beszélni – mások azonban most már e nézettel szemben artikulálják szélesebb humanizmus-felfogásukat; vö. ROBERT BLACK, *The Origins of Humanism = Interpretations of Renaissance Humanism*, ed. Angelo MAZZOCCO, Leiden etc., Brill, 2006 (*Brill's Studies in Intellectual History*, 143), 37–71, 38.

vül megvan a magyarországi fontossága is. Rimay János például – amint azt Jankovits Lászlónak a közelmúltban sikerült bravúrosan igazolnia – Scaliger hatása alatt állott akkor is, amikor annak az *Appendix Vergilianát* illető filológiai megállapításait vette figyelembe, még akkor is, amikor Scaliger egy saját versének kommentálását tervezte.⁴⁰ Ugyanakkor az elmondottak még nem alkalmasak arra, hogy megcáfolják az újfajta humanista törekvések iránti, a teológushallgatók szélesebb körében megfigyelhető érdektelenségről szóló iménti felvetést. E kérdés megvilágításához még további megfontolásokra is szükség van.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az 1620 utáni első fél évszázadra nem áll a magyarországi beiratkozások nagymérvű franekeri fölényéről szóló fenti megállapítás: ebben az időszakban ez a hallgatói létszám még nem a duplája a leideninek, hanem csupán egyharmaddal haladja meg azt. Ennél azonban még fontosabb, hogy a magyarországi diákok beiratkozásainak döntő többsége egyébként sem a bölcsészeti karokra esik, hanem – az egyetemi peregrináció mindenkori életkori és diszciplináris sajátosságainak megfelelően – a teológiai fakultásokra. Az 1620-at követő fél évszázadban a németalföldi egyetemek teológiai karait látogató 822 magyarországi diák mellett ugyanazon egyetemek bölcsészeti karain csak 63 beiratkozásról tudunk.⁴¹ A fentiek nyomán persze azt lehetne mondani, hogy a filológiai stúdiumokon épp csak

⁴⁰ Az előbbieik nyomán a Scaliger-féle edíció az *Örülhetne szívem...* és a Lydia-versek imitációs mintáját közreadó kiadásként veendő tekintetbe, lásd JANKOVITS László, *Rimay János: Örülhetne szívem...*, ItK, 115(2011), 246–255. Az utóbbihoz lásd *uo.*, 250, a *Iambi gnomici* 40. darabjában megoldást adva a Prágai András fordítói munkáját értékelő levél egy eddig mindhiába keresett latin intarziájára. E versgyűjtemény népszerűségéhez nem férhet kétség: a magyarországi provenienciájú *album amicorum*-bejegyzések adatbázisában jelenleg öt adat bizonyítja mind külföldi, mind hazai bejegyzők általi felhasználását a 17–18. században (az öt bejegyzés csupán a gyűjtemény két darabjára utal), lásd *Inscriptiones alborum amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (letöltés ideje: 2012. augusztus 27.).

⁴¹ BOZZAY-LADÁNYI 2007, i. m., 22.

átvágató diákseregről nyilván kiállíthatjuk azt a lesújtó bizonyítványt, ami a humanista iskolázottságban alig-alig megmerítkezett diákokat mindenkor megilleti. Nem egészen így áll azonban a dolog.

Hogy a klasszikus antikvitás szövegeinek a humanista filológia eszközeivel való tanulmányozása végső soron eminensen teológiai jelentőségűvé alakul át a századforduló Németalföldjén, az jól látszik már magának Scaligernek a tevékenységében is, mindenekelőtt abban a kronológusi működésében, amely elegendő gyúanyagot tett közkeletűvé a 17. század egészére kiterjedő felekezeti polémiaihoz.⁴² De érdemes röviden foglalkozni Scaliger azon tanítványával is, akiknek életműve és életsorsa már a Németalföldön tanuló magyar diákok figyelő tekintete előtt alakult. Kettőt említek most közülük: Daniel Heinsiust (1580–1655), leideni poétika-, majd görögprofesszort, Merula halála után az egyetem könyvtárosát, és nemzedéktársát, a nálunk ismertebbnek számító Hugo Grotiust (1583–1645). Kettejük életpályája nem is lehetne különbözőbb, közös indulásukat követően intellektuális arcukat is rendkívül eltérően alakult. A dordrechi zsinat után Heinsius az ortodox táborban maradt,⁴³ míg a remonstráns Grotiust bebörtönözték, majd szökése után sosem tehetett többé a lábát leideni földre. És a különbség filológiai gyakorlatukban, textológiai felfogásukban is megmutatkozott. Heinsius az Újtestamentumhoz a szír szövegek, az egyházatyák és a *Septuaginta* alapján fűzött megjegyzéseiben alapelvei között hangoztatta, hogy a *textus receptus*hoz kell ragaszkodni, amely csak szövegromlás esetén és más szöveghagyomány alapján javítható, a szöveg nem változtatható meg meggondolatlanul, nem körültekintően (*temere*) vagy *ex*

⁴² Scaliger kronológusi tevékenységéről lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline, History and Theory*, 14(1975)/2, 156–185.

⁴³ Vallási és egyházpolitikai felfogásáról részletesen: Paul R. SELLIN, *Puritan and Anglican: A Dutch Perspective*, *Studies in Philology*, 65(1968)/5, 804–815.

ingenio, vagyis konjekturális alapon. Grotius jóval radikálisabb alapokra építette a maga ugyancsak az annotációk műfajában kidolgozott filológiai nézeteit: lehetségesnek tartotta, hogy helyenként nem őrizték meg az eredetit helyes szövegváltozatok, és ilyen esetekben a konjektúrának is helye van, sőt a sugalmazás dogmája csak a próféták és Krisztus szövegeire vonatkozik, a többi történeti anyag, amelyben a kisebb jelentőségű kérdésekről talán nem is adható általánosan megkövetelhető értelmezés. Mindez persze magas labda volt: amikor a literális értelmezéshez szisztematikusabb történeti magyarázatra törekedett, és ennek során a tipologikus kapcsolatokat is lazította, akkor ellenségei szerint judaizált; amikor pedig antik és ókeresztény szerzőkre hivatkozva adatolt valamit, kiemelve a hagyomány szerepét, akkor persze a pápizálás vádját támasztották ellene.⁴⁴ A két leideni Scaliger-tanítvány eltérő úton haladó filológiai felfogásából jól látszik, hogy a filológia praxisa nemcsak a személyiség habituális rétegeinek enged teret, hanem az ideológiai orientációval is szoros kapcsolatban van, részben tükrözni képes azt, részben pedig generálni is.⁴⁵ Ami pedig általános érvényű tapaszta-

⁴⁴ Jan BLOEMENDAL, Henk NELLEN, *Early Enlightenment or High Philology? Biblical Textual Criticism and Exegesis by Two Famous Alumni of Leiden University, Daniel Heinsius and Hugo Grotius = Was ist Textkritik? Zur Geschichte und Relevanz eines Zentralbegriffs der Editionswissenschaft*, Hrsgg. Gertraud MITTERAUER, Ulrich MÜLLER, Margarete SPRINGETH, Verena VITZTHUM, in Zusammenarbeit mit Werner M. BAUER, Sabine HOFER, Tübingen, Max Niemeyer, 2009 (Beihefte zu Editio, 28), 113–128. Grotius bibliaértelmezései ellen hosszú évtizedeken át folytak azok a lutheránus vitatkozások – főként Wittenbergben –, amelyeknek magyarországi diákok is részesei voltak. Lásd egyebek között: RMK III, 2308, 2406, 2458, 2607, 6403.

⁴⁵ Ezúttal nem szólnak azokról a nyilvánvaló esetekről, amikor egész filológiai projekteket a konfesszionális konfrontáció céljával hajtanak végre, mint például Isaac Casaubon a *Corpus Hermeticum* datálásának és attribúciójának filológiai vizsgálatát Cesare Baronio egyháztörténete diszkreditálásának szándékával; lásd Anthony GRAFTON, *Protestant versus Prophet: Isaac Casaubon on Hermes Trismegistus*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 46(1983), 78–93. – Érdekes módszertani kísérlet a *respublica litteraria* konfesszionalizációs kitettségének tanulmányozására, a leideni és a párizsi helyzet különbségét Scaliger és Casaubon levelezésének konfesszionális megoszlási arányaival szemlélítve: Dirk

latként kiterjeszthető a fentiekből: a klasszikus antikvitás filológiájának alapelvei, szemléleti formái, módszertani eljárásai legkésőbb Dordrechtet követően már bizonyosan nem belterjes szekuláris ügyek egy szűk humanista elit tagjai számára – akik közül némelyik a saját vallását sem igen tudná szabatosan megnevezni, ahogyan a vallásilag indifferens Bonaventura Vulcanius (1538–1614) leideni görögprofesszorról az meglehetősen közismert volt⁴⁶ –, hanem a bibliai exegézis latin, görög és héber filológiai szakértelmet egyaránt kívánó műveleteivé konvertálódnak, a bibliai filológia professzionalizmusává alakulnak át. Bán Imre valószínűnek tartotta, hogy a keleti nyelvek filológiája iránt érdeklődő Apácai Csere János hallgatója is volt Heinsiusnak 1648-ban Leidenben,⁴⁷ az pedig tény, hogy amikor 1650-ben Utrechtben épp a *philologia sacra* ismeretköréből respondeált, a disputa elnöke és az értekezés szerzője, Gisbertus Voetius (1589–1676) hivatkozott is mind Heinsius, mind Grotius exegetikai munkásságára.⁴⁸ A teológiai tanulmányok filológiai vonatkozásaival egyébként is lépten-nyomon találkozunk németalföldi peregrinusaink körül. Az utrechti Johannes Leusden (1624–1699) – akivel Apácai Csere írásban vitatkozott az istennév kiemtésének kérdéséről – egy, a magyar diákjai kérésére sajtó

VAN MIERT, *The Limits of Transconfessional Contact in the Republic of Letters around 1600: Scaliger, Casaubon, and Their Catholic Correspondents* = DE LANDTSHEER-NELLEN 2011, i. m., 367–408.

⁴⁶ Épp ezért eltemetni sem volt könnyű a görögprofesszort: ha már a *pietast* nem lehetett emlegetni, a fiatal politikaprofesszor Cunaeus halotti orációjának Scaliger mellett még a vörös posztónak számító Lipsius említését is igénybe kellett vennie, mint akikkel most már a túlvilági *eruditio* örömeit élvezi Vulcanius; lásd Chris L. HEESAKKERS, *De mortuis non nisi bene? The Leiden Neo-Latin Funeral Oration* = *Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 120), 219–229, 227–228.

⁴⁷ BÁN 1958, i. m., 97.

⁴⁸ *Uo.*, 129, 131.

alá rendezett héber filológiai kompendiumot Apafi Mihálynak,⁴⁹ egy másikat pedig Teleki Mihálynak ajánlott.⁵⁰ A groningeni Jakob Alting (1618–1676) 1661-ben két, vele a héber nyelvben elmélyedő magyar diákot szalajtott Amszterdamba, hogy számára egy zsidó katekizmust szerezzenek.⁵¹ A Franekerben és Leidenben tanult Técsi Joó István pedig idehaza is megjelentette a szövegek helyes értelmezéséről szóló, hatvan pontba szedett, közelebről ismeretlen eredetű módszertani összefoglalóját egy 1647-es váradí disputa-kiadványban.⁵²

Mondanom sem kell, hogy a fentieket elsősorban feladatkielölésnek szánom, mégpedig egy olyan feladaténak, amelynek nem elsősorban a professzorokhoz, sokkal inkább magyar hallgatóságukhoz van köze. Egyszerűen elképzelhetetlennek tartom, hogy a filológiai reflexió korabeli élvonalában haladó és a filológiai praxis terén is kiemelkedően teljesítő leideni egyetemet az 1610-es évek végétől előzőnlő magyarországi hallgatóseregben ne keltettek volna figyelmet az orruk előtt, gyakran látványos vagy heves külsőségek közepette zajló történések. Lehetetlen, hogy el tudták volna kerülni a filológiai koncepciók konzekvenciáival való szembesülést, annál kevésbé, minthogy azok, amint láttuk, a teológia terepére is behatoltak, és ott vagy érvényességre tettek szert, vagy intenzív diszkussziót keltettek. Azt hiszem, leideni peregrinusaink életművét szisztematikusan átvizsgálva a filológiatörténeti és helyenként filológiaelméleti pozíciók elfoglalásának látványos jelei lesznek összegyűjthetők. Legyen elég most arra utalni, hogy mind Erasmus, mind Lipsius és Grotius írásainak első magyar fordítója közülük került ki, Salánki

⁴⁹ GOLDZIHÉ Ignác, *A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században*, EPhK, 7(1883), 42–44.

⁵⁰ GOLDZIHÉ Ignác, *Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrechti tanár*, EPhK, 8(1884), 666–667.

⁵¹ MARMORSTEIN Arthur, *Magyar hebraisták*, MKsz, 22(1914), 194–195.

⁵² RMNy 2200.

György⁵³ (1597–1641) és Laskai János⁵⁴ (1605?–1657 u.?) személyében, és a Káldival vitázó Dengelegi Bíró Péter (1597–1648) *Rövid anatómiájában* (1630) kifejtett bibliai filológiájának magas minősége is méltán ébresztett már kutatói figyelmet.⁵⁵ De messzebb is mehetünk ennél.

1625 szeptemberében Holland tartomány rendeletet adott ki a latin iskolák oktatási rendjének szabályozására,⁵⁶ amelyet ugyan a többi németalföldi tartomány nem fogadott el, sőt a rendelkezések tartalmi igényessége miatt végrehajtásuk magában Hollandban is ellenállásba ütközött, de egészen 1815-ig nem jött ki hasonló hollandiai közoktatási intézkedés.⁵⁷ Az idealisztikus és ambiciózus programot leideni professzorok dolgozták ki,⁵⁸ akik közül a *studia humanitatis* tantárgyainak szempontjából feltétlenül megemlítendő Cunaeus, Heinsius és Gerardus Joannes Vossius (1577–1649) neve.⁵⁹ A hatosztályos iskolai

⁵³ KLANICZAY Tibor, *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627)* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 129–137.

⁵⁴ LASKAI JÁNOS *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2).

⁵⁵ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiaja)*, ItK, 104(2000), 669–694.

⁵⁶ J. P. N. LAND, *Philosophy in the Dutch Universities*, Mind, 3(1878)/9, 87–104, 92. A *schola puerilis* tananyagának szabályozása tulajdonképpen az egyetem *modus parisiensis* mintájára való megszervezésének elmaradásával előállott problémákat orvosolta; lásd OTTERSPEER 2001, i. m., 327.

⁵⁷ A 17–18. századi oktatási gyakorlat hagyományát a 19. század igényeivel szembesítő új tanügyi rendelkezésekről és azok végrehajtásának kevésbé örömteli tapasztalatairól részletesen lásd LAND 1878, i. m.

⁵⁸ Az alábbi ismertetés elsődleges támpontja: Marijke SPIES, *Amsterdam School-Orations from the Second Half of the Seventeenth Century*, Lias, 22(1995), 99–118; ua. = Marijke SPIES, *Rhetoric, Rhetoricians and Poets: Studies in Renaissance Poetry and Poetics*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999, 79–91, 152–153.

⁵⁹ Dordrecht után Heinsius és Grotius diáktársát, Vossius is elmozdították a leideni akadémia régensi posztjáról, csak 1622-ben térhetett vissza, akkor sem mint teológus, hanem mint az egyetem retorikaprofesszora. Nem véletlen, hogy Grotiuszal mindvégig baráti kapcsolatban maradt, míg Heinsiuszal csak 1627 tájáig; vö. C. S. M. RADEMAKER, *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981 (Respublica literaria Neerlandica, 5), 155–156. Nyilvánvaló, hogy Heinsius és Vossius kapcsolatát tovább rontotta az utóbbinak a laudianus Angliával kialakult bensőséges kapcsolatrendszere; vö. SELLIN

előmenetel tananyagának szabályozása során Vossius különböző terjedelmű retorikai összefoglalóit éppúgy előírták, mint Heinsius Aphthoniosz- és Theón-fordításait vagy Scaligert. Az oktatási előírások természetesen nagy konjunktúrát teremtettek a németalföldi tankönyvpiacra, a kötelező tankönyvek kiadásáért versengtek a leideni és az amszterdami könyvkiadók. E rendelkezések magyarázzák például Vossius retorikai tankönyveinek ismétlődő németalföldi kiadásait.

A németalföldi tartomány igényes tankönyvprogramjának Magyarországon és Erdélyben igen komoly hatása volt. 1651-ben Gyulaféhevárott jelent meg egy olyan latin nyelvű válogatás Cicero leveleiből, amely már a címlapján azt hirdette, hogy „primum in usum scholarum Hollandiae et West Frisiae” adták ki,⁶⁰ akárcsak az egy évvel később ugyanott megjelent cicerói szónoklatválogatást.⁶¹ Mindkét szöveggyűjtemény egy-egy 1626-os leideni kiadás átvétele volt. 1685-ben Lőcsén „ex recensione Heinsiana” adták ki Terentiuszt.⁶² A Joachim Fortius Ringelberg (1499–1536) *De ratione studij*a alapján készült mindkét magyarországi kiadás, Comenius 1652-es sárospataki, latin nyelvű le nyomata és Apácai Csere János 1654-es gyulaféhevári, magyar nyelvű párbeszéddé átdolgozott változata ugyanabból a leideni forrásból való, az 1613-tól az arab és keleti nyelvek professzoraként, 1619-től második héberprofesszorként is tevékenykedő Scaliger-tanítvány, Thomas

1968, *i. m.*, 811. Ugyancsak a remonstráns szimpátiákból adódott, hogy Vossius a rámistai, amesiusi tudományrendszertantól markánsan különböző beosztást alakított ki; vö. Paul R. SELLIN, *The Seventeenth-century Taxonomy of Arts and Sciences in G. J. Vossius's De artium et scientiarum natura and John Milton's "Curriculum" in Of Education = Acta conventus neo-Latini Torontonensis: Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto, 8–13 August 1988*, eds. Alexander DALZELL, Charles FANTAZZI, Richard J. SCHOECK, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1991 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 86), 655–664.

⁶⁰ RMNy 2367.

⁶¹ RMNy 2416.

⁶² RMK II, 1572.

Erpenius (1584–1624) 1622-ben megjelentetett szövegéből.⁶³ Ugyane tankönyvprogramból való a Heidelbergi Káté didaktikus segédanyagokkal kiegészített, 1652. évi váradi és 1666. évi szebeni latin kiadása, és ugyanebből a változathoz készült az 1650. évi amszterdami és az 1652. évi váradi magyar nyelvű kiadás, az utóbbiak egészen 1870-ig a legtöbb utánuk következő magyar nyelvű Káté-kiadás alapjai és mintái.⁶⁴ A történelem tanítására szánta a holland rendelkezés azt a Sulpitiuss Severus–Johannes Sleidanus-kiadást, amely Kolozsvárott, Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1701-ben,⁶⁵ akárcsak Vossius retorikai tankönyvének erdélyi adaptációja 1696-ban.⁶⁶

Arról van tehát szó, hogy nemcsak a magyarországi egyetemi peregrinusok magas szintű egyéni törekvéseket kifejező, egyenként leltározandó színvonalas alkotásai születtek meg a leideni filológusokkal való találkozások nyomán, hanem ugyanazok a leideni humanisták mind a magyarországi latin nyelvű retorikai és történeti, mind a népnyelvű teológiai oktatásra alapvető fontosságú, hosszasan tartó hatással voltak tankönyveikkel. És minthogy

⁶³ RMNy 2436, 2516. Erpeniusról: Clemens M. BRUEHL, *Josef Justus Scaliger: Ein Beitrag zur geistesgeschichtlichen Bedeutung der Altertumswissenschaft*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 12(1960), 201–218; 13(1961), 45–65, 218, 63; a tágabb kontextus a tanulmány egészében kifejtve, Scaliger erős hebraisztikai érdeklődését a Guillaume Postelnél folytatott tanulmányaira vezetve vissza.

⁶⁴ RMNy 2452, 3318, 2304, 2457. A váradi és a szebeni kiadásokat Szenci Kerész Ábrahám nyomtatta. A kutatásban felvetődött, hogy a magyar fordításhoz Apácai Csere Jánosnak és Komáromi Csipkés Györgynek is köze lehetett: NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (StudAecl, 1), 17–91, 51–62.

⁶⁵ RMK II, 2066.

⁶⁶ RMK II, 1832. Lásd erről TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; *ua.*, MKsz, 1986, 302–305. Fölöttébb valószínű – noha az eddig felsoroltaktól eltérően ezt a címlap nem jelzi –, hogy a Radau-féle retorika 1656-os váradi kiadásának (RMNy 2684) az ötlete is a pedagógiai program németalföldi végrehajtásának gyakorlatából származott. Az utóbbi tankönyvről: TARNAI 1994, *i. m.*

e tankönyvek közül tehát nem csupán azoknak a hazai befogadására került sor, amelyek a kálvinista vallási és történetfilozófiai felfogást képviselték, hanem azokéra is, amelyek a *studia humanitatis* latin alapképzettségének és kompetenciáinak a kialakítására voltak hivatottak, feltétlenül indokoltnak tartjuk a korábbi kutatás által 1620 körül megállapított korszakfordulati választóvonal valamelyes gyengítését, és az arra való figyelmeztetést, hogy a németalföldi humanizmus eredményeinek magyarországi hatása nemhogy csökkent volna a hollandiai kálvinista teológiai peregrináció tömegessé válásának évtizedeiben, hanem épp ellenkezőleg, egy szélesebb körű művelődési programban szintetizálódó műveltséganyagként ekkor ért fel magyarországi kiterjedésének és jelentőségének a zenitjére.